

1960'LAR MODERNLEŐMESİNE BİR BAKIŞ: TÜRK SOLU VE KALKINMA SORUNU

Ebru GENÇALP*

Özet

Modernleşme kavramının kuramsal temeli 1950'li yılların ikinci yarısında atılmış, 1960'lı ve 1970'li yıllarda kapsamı zenginleşerek gelişmiştir. Genel itibariyle modernleşme kuramı yazarları modern toplum olarak adlandırılan ideal toplumun ortak özelliğini iktisadi alanda kapitalizm, siyasal alanda ise liberal demokrasi olarak tanımlamışlardır ve bu ortak özelliğe sahip biricik toplum Batı toplumudur. Dolayısıyla Batılı olmayan toplumlara ideal olarak sunulan veya dayatılan toplum düzeninin bileşenleri de kapitalizm ve liberal demokrasidir.

Türkiye, modernleşme yolunda Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine pek çok adım atmıştır. 1960'lara gelindiğinde dünya siyasetindeki önemine paralel olarak 'kalkınma' kavramının modernleşme bağlamında da öne çıktığı görülmektedir. Kalkınmanın nasıl olması gerektiğine ve nasıl sağlanabileceğine dair Türkiye'de sağ ve sol siyasetin farklı yöntem ve çözüm önerileri olmuştur.

1960'lar dünyada olduğu gibi Türkiye'de de sol siyasetin yükseliş yıllarıdır. Bu bağlamda sol siyasetin bileşenlerinin 'kalkınma' sorununa dair söylem ve politikaları bu çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Türk solunda söz konusu dönemde üç bileşen öne çıkmaktadır: Türkiye İşçi Partisi, Yön Hareketi ve Milli Demokratik Devrim Hareketi.

1960'ların Türk solu ideolojik konumlanması gereği modernleşme kuramcılarınca örnek model olarak sunulan kapitalizmi reddetmektedir. Hatta aynı dönemde Sovyetler Birliği geliştirmekte olan ülkelere yönelik 'kapitalist olmayan kalkınma yolu'nu önerdiğinde, kimi yerde ismi değişik olmakla birlikte, bunun Türk solunda paralel yansımaları olmuştur. Dolayısıyla 'kalkınma' sorunu 1960'larda Türk solunun önemli tartışma başlıklarından biri olarak öne çıkmıştır.

* Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, ebrugencalp@yahoo.com

Bu çalışmada bir yönüyle 1960'lar solunun Türkiye'nin 'kalkınma' sorununa ilişkin tezleri, diğer yönüyle ise Türk solunun kalkınma sorununa dair yöntem ve çözüm önerilerinde sosyalizmin yeri değerlendirilmektedir. Dönemin önemli aydın ve siyasi figürlerinin eser ve açıklamalarının yanı sıra Sosyal Adalet, Yön ve Türk Solu dergileri başta olmak üzere çeşitli kaynaklara başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Kalkınma, Türkiye İşçi Partisi, Yön Hareketi, Milli Demokratik Devrim Hareketi.

AN APPROACH TO THE MODERNIZATION OF THE 1960s: TURKISH LEFT AND THE PROBLEM OF DEVELOPMENT

Abstract

The theoretical foundation of the concept of modernization was laid in the second half of the 1950s, and its scope was enriched and developed in the 1960s and 1970s. In general, the authors of modernization theory have defined the common feature of the ideal society called modern society as capitalism in the economic sphere and liberal democracy in the political sphere, and the only society with this common feature is Western society. Therefore, capitalism and liberal democracy are the components of the social order that is ideally presented or imposed on non-Western societies.

Turkey has taken many steps towards modernization from the Ottoman to the Republican era. By the 1960s, in parallel with its importance in world politics, the concept of 'development' came to the fore in the context of modernization. Right-wing and left-wing politics in Turkey have proposed different methods and solutions for how development should be and how it can be achieved.

The 1960s were the years of the rise of leftist politics in Turkey as in the world. In this context, the discourses and policies of the components of leftist politics on the problem of 'development' constitute the basis of this study. Three components stand out in the Turkish left in this period: The Turkish Labor Party, the Direction/Yön Movement and the National Democratic Revolution Movement.

Due to its ideological positioning, the Turkish left of the 1960s rejected capitalism, which was presented as a model by modernization theorists. Even in the same period, when the Soviet Union proposed a 'non-capitalist path of development' for developing countries, this had parallel repercussions on the Turkish left, albeit under a different name. Therefore, the question of 'development' came to the fore as one of the most important topics of debate on the Turkish left in the 1960s.

In this study, on the one hand, the theses of the 1960s left on Turkey's 'development' problem are tried to be put forward. On the other hand, the place of socialism in the methods and solution proposals of the Turkish left regarding the development problem is evaluated. In addition to the works and statements of important intellectuals and political figures of the period, various sources were consulted, especially Sosyal Adalet, Yön and Türk Solu magazines.

Keywords: Modernization, Development, Turkish Labor Party, Yön Movement, National Democratic Revolution Movement.

GİRİŞ

1950’li yılların ikinci yarısından başlayarak özellikle 1960’lı ve 70’li yıllarda alanda sağlanan zenginleşme ile gelişim gösteren modernleşme kuramı, Batılı olmayan toplumdaki değişim süreçlerini açıklar. Bu bağlamda ideal toplum düzeninin Batılı toplumlara has olduğu söylenebilir ki, bu toplumların temel özelliği kapitalizm ve liberal demokrasidir¹. Keza Marksist çerçeveden bakıldığında modernleşme kapitalizmin ürünüdür. Kapitalist üretim ve mülkiyet ilişkilerinin gelişmesinin bir sonucu olan modernleşme, toplumlar arasında eşitsiz bir gelişim göstermektedir. Çünkü esasen kapitalizm toplumlar arasında eşitsiz gelişmektedir².

Modernleşme uzun soluklu bir süreçtir. 1950’li yıllardaki çalışmalar gelişmiş ve az gelişmiş toplumlar arasındaki ilişkiyi “eşitler arasında” ilişki olarak kabul ederken 1960’lı yıllarda bu ilişki Bağımlılık Okulu tarafından “eşit olmayan taraflar arasında” bir ilişki olarak nitelendirilmiştir³. Nitekim modernleşme kuramcılarının eserlerinde 1960’larda Batı toplumları ve değerleri idealize edilirken Batılı olmayan toplumlar aslında modern olmayan toplumlar olarak nitelendirilmiştir.

Literatürde söz konusu terimin kullanımına yönelik kavram kargaşası olduğu görülmektedir. Özellikle modernleşme, kalkınma ve gelişme kavramları kimi zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Kalkınma kavramı daha ziyade ekonomik bir değişime işaret ederken, gelişme sosyal boyutu da kapsayıcı bir kavramdır⁴. Her iki kavram da büyüme, teknolojik ilerleme ve sanayileşme ile ilişkilendirildiğinden aslında bir yönüyle modernleşme kavramı ile de çakışmaktadır. Örneğin kuramın önemli isimlerinden Eisenstadt sürekli büyümeyi “modern” toplumların ortak özelliği olarak kabul eder⁵.

Öte yandan kalkınma kavramı modernleşme bağlamında toplumların yakalaması gereken bir ivmeyi işaret eder. Kalkınma kavramı da modernleşme ile benzer şekilde 1950’lerde gelişme göstermiştir. Özellikle

¹ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.82.

² Aytek Soner Alpan, “Modernleşme ve Türkiye Solu: Bir Muhasebe Denemesi”, **Gelenek**, S 117, Kasım 2012. Erişim: <https://gelenek.org/modernlesme-ve-turkiye-solu-bir-muhasebe-denemesi/>, 2/6/2023.

³ Hayriye Erbaş, **Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki**, Palme Yayınevi, Ankara, 2018, s.8.

⁴ **Age.**, ss.5-6.

⁵ S. N. Eisenstadt, S. N., “Modernization and Conditions of Sustained Growth”, **World Politics**, V 16, N 4, 1964, pp.580-581.

iktisadi boyutuyla öne çıkan kavrama dair literatürde farklı tanımlamalar yapılmaktadır. Özünde bireylerin ve toplumların yaşam koşullarının daha gelişmiş ve müreffeh bir düzeye gelmesini ifade eder⁶. Modern toplumlar kalkınmış toplumlardır da. Çünkü bu toplumlar kalkınmanın genel anlamda kabul edilmiş üç boyutunda da (iktisadi, sosyal ve insani) gelişme göstermiştir.

Bu noktada Türkiye'de modernleşme ve kalkınma ile ilgili tarihçeye bakıldığında, modernleşmenin temellerinin Osmanlı dönemine dayandığı görülmektedir. Kalkınma adına ise ilk önemli adım 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde Misak-ı İktisadi bildirisinin yayınlanmasıyla atılmıştır⁷. Erken Cumhuriyet dönemini izleyen süreçte kalkınma kavramı özelinde konunun 1960'lı yıllarda sorunsallaştırıldığı ve özellikle Türk sol/sosyalist literatürünün temel tartışma konularından biri haline geldiği söylenebilir. Öte taraftan ilk adımları Osmanlı döneminde atılan modernleşme, çok daha uzun soluklu bir sürece karşılık gelmektedir.

1960'larda Türk Solunda Modernleşme ve Kalkınma Sorunu

Bu çalışmanın konusunu oluşturan 1960'ların Türk solu açısından ne anlam ifade ettiği sorulduğunda, söz konusu yılların Türk solunun altın yılları ya da yeniden doğuş yılları⁸ olduğu yanıtı verilebilir. Türk solunun Türkiye'nin modernleşme süreci ve kalkınma sorununa yönelik geliştirdiği strateji farklılık göstermekle birlikte ortak paydada birleşilen hususlar da vardır. Bu bağlamda 1960'larda Türk solunda öne çıkan üç akımdan bahsedilebilir. Bunlardan ikisi partileşmemiş, hareket olarak kalmıştır: Yön Hareketi ve Milli Demokratik Devrim (MDD) Hareketi. Türkiye İşçi Partisi (TİP) ise adından anlaşıldığı üzere siyasal parti kimliğiyle varlık göstermiştir. Bu üç akımın ortak yönlerinden biri Türkiye'nin modernleşme sürecini değerlendirirken kalkınma ve az gelişmişlik kavramlarını da merkeze almalarıdır.

Bu bağlamda 1960'lar solunun temel tartışma konularını oluşturan başlıca kavramlar şöyle sıralanabilir: Modernleşme, az gelişmişlik, feodalizm, toprak reformu, sosyal adalet, kalkınma, planlama, sanayileşme,

⁶ Uğur Karaoğlan, "Kalkınma Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişim Süreci", **Toplum ve Ütopya**, 2021. Erişim: <http://www.toplumveutopya.com/kalkinma-kavraminin-ortaya-cikisi-ve-gelisim-sureci-ugur-karaoglan/>, 20/06/2023.

⁷ Age.

⁸ Alpan, age.

Doğu sorunu⁹. Türk solu bir yandan sosyalizm ile düzen değişikliği talep ederken diğer yandan devletçilik ve planlı kalkınmaya dayalı bir değişimi önermektedir¹⁰. Sosyalizmin getireceği düzen değişikliğini TİP lideri Mehmet Ali Aybar şöyle açıklamaktadır: “...Sosyalizmde ekonominin çarkları kamu yararına çalışır; özel mülkiyet ve girişimin yerini işçilerin, tüm emekçilerin eylemli olarak söz ve karar sahibi oldukları kamu mülkiyeti alır. Böylece insanın insan tarafından sömürülmesi son bulacak, insan yabancılaşmadan kurtulacaktır”¹¹. Aybar’ın ifadelerinden de anlaşılacağı üzere sosyalizm ideal yeni düzenin adıdır ve insanın faydasıdır.

Yön Hareketi ve Kalkınma Sorununa Yaklaşımı

Yön Hareketi 1961-1967 yılları arasında 222 sayı yayınlanan *Yön* dergisi çevresinde toplanan grubun oluşturduğu, dönemin önemli sol akımlarındandır. 27 Mayıs ihtilali ile Demokrat Parti (DP) iktidarına son verilmesinin ardından, Türkiye’de sol akımların ve gruplaşmaların arttığı bir dönemde gelişen Yön Hareketi, örgütsel yapıya ulaşmamıştır ancak bir dernek ve sahip olduğu yayınevi ile adeta tüzüksüz bir parti niteliğindedir¹². Özellikle *Yön* dergisi *Kadro* ve *Forum* dergilerinden sonra Türkiye’nin en etkin üçüncü dergisi olmuştur¹³. *Yön* her ne kadar Doğan Avcıoğlu ile bütünleştirilse de derginin yönetici kadrosu ve başyazarları olan Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk ve İlhami Soysal’ı anmak gerekir. Yönetici kadroda yer almayan ve/fakat etkili isimler arasında ise Niyazi Berkes, Şevket Süreyya Aydemir ve Sadun Aren sayılabilir¹⁴.

Doğan Avcıoğlu’nun önderliğinde yayımlanan *Yön* dergisinin kapatılmasının ardından 1969-1971 yılları arasında *Devrim* dergisi yayımlanmaya başlanmıştır. Yön Hareketinin yerini bu defa Devrim Hareketi almıştır. Bu nedenle hareket literatürde Yön-Devrim Hareketi adıyla da anılmaktadır.

⁹ H. Bayram Kaçmazoğlu, **27 Mayıs’tan 12 Mart’a Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000, ss.46-47.

¹⁰ Age., s.52.

¹¹ Uğur Mumcu, **Aybar ile Söyleşi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993, s.159.

¹² Mustafa Şener, **Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset**, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.77.

¹³ Yalçın Küçük, “Türkiye’de Planlama Kavramının Gelişimi Üzerine”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1981 Özel Sayısı, s.101.

¹⁴ Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986, ss.59-60.

Yön Hareketi DP iktidarında uygulanan siyasal baskı rejimi ve ekonominin bozulması gibi nedenlerle oluşan toplumsal muhalefet içindeki bir eğilimdir. Hareket düzen değişikliğini amaçlamaktaydı¹⁵. Söz konusu olan, sosyalizme ulaşacak bir düzen değişikliğidir. Yön Hareketinin temel amaçları, çeşitli mesleklerden 1042 kişinin imzaladığı Yön Bildirisi'yle *Yön* dergisinin ilk sayısında kamuoyuyla paylaşılmıştır. Bildiriyi imzalayan isimlerden bazıları Kemal Tahir, Fakir Baykurt, Muzaffer Erdost, Adnan Veli, Hasan Hüseyin Korkmazgil gibi yazar ve sanatçılardır. Bildiride milletvekilleri, emekli subaylar, sendikacılar, gazeteciler, öğretim üyeleri, öğrenciler gibi çok çeşitli kesimlerin imzaları bulunmaktadır¹⁶.

Yön Bildirisi'nde vurgu yapılan unsurların başında Atatürk devrimleriyle amaç edinilen çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak yer almaktadır. Bunun için demokrasiyi yaşatmak kadar eğitim, sosyal adalet ve kalkınmada başarı sağlanması da çok önemsenmiştir¹⁷. 77. sayısı yayımlandıktan sonra Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından kapatılan dergi, 5 Haziran 1963-25 Eylül 1964 tarihleri arasında 14 ay kapalı kalmıştır¹⁸. Tekrar yayımlanmaya başladıktan sonra daha keskin ve sert bir üslup göze çarpar. Bu bağlamda *Yön*'ün demokrasi algısında 1969-1971 yılları arasında yayımlanan *Devrim* çizgisine kaymakta olduğu bir sürecin başladığı yorumu yapılabilir¹⁹.

Yön dergisinde 1962-1967 yılları arasında en sık işlenen kavramlara bakıldığında “sosyalizm” ilk sırada yer alırken ikinci sırada “kalkınma”, üçüncü sırada ise “bağımsızlık” kavramı yer almaktadır²⁰. Ancak “kalkınma”nın ikiz kardeşi gibi düşünülen “bağımsızlık” kavramına *Yön* Bildirisi'nde yer verilmemiştir²¹. Bu çalışmanın konusunu oluşturan “kalkınma sorunu” bağlamında değerlendirildiğinde, *Yön* Bildirisi'nin

¹⁵ Gökhan Atılğan, “Yön-Devrim Hareketi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007(a), s.598.

¹⁶ İlhan Akdere, Zeynep Karadeniz, *Türkiye Solu’nun Eleştirel Tarihi-1*, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 1996, s.224.

¹⁷ Yön Bildirisi, *Yön*, C 1, S 1, TÜSTAV, 1961, Erişim: <https://filedn.eu/lpwTKmJuSKCLNjzDCWvh2dm/yon/Y%C3%B6n%20Dergisi%20-%20C-1%20-%20Sayi%20-%2020001.pdf>, 12/7/2021.

¹⁸ Şener, 2010, *age.*, s.79.

¹⁹ Emre Sürer, Gökhan Göktürk, “Yön’ünü Arayan Sol: Kalkınmada Eklektik Deneyimleme”, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, C 18, S 40, Ağustos 2021, s.2909.

²⁰ Özdemir, *age.*, s.66.

²¹ Ergun Aydınoglu, *Türk Solu (Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1960-1971)*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.61; *Yön* Bildirisi, *age.*

üçüncü maddesinde kalkınmanın nasıl sağlanacağına dair öneride bulunulduğu görülmektedir. “*Kalkınma felsefemizin hareket noktaları olarak, bütün imkanlarımızı harekete geçirmeyi, yatırımları hızla artırmayı, iktisadi hayatı bütünüyle planlamayı, kütleleri sosyal adalete kavuşturmayı, istismarı kaldırmayı ve demokrasiyi kütellere maletmeyi zaruri sayıyoruz.*” saptaması yapıldıktan sonra “*Varmak istediğimiz bu amaçlara yeni bir devletçilik anlayışıyla erişebileceğimize inanıyoruz*”²² denilerek kalkınmanın yöntemi de ortaya konulmuş oluyordu.

Yön dergisinin başyazarı Doğan Avcıoğlu gerek dergideki çeşitli yazılarında gerekse “Türkiye’nin Düzeni” isimli eserinde Türkiye için kalkınma yöntemine dair tartışma ve önerilere yer vermiştir. Türkiye’nin kalkınamama nedenini “*tutucular koalisyonunun kaynakları israf etmesi*” olarak açıklayan Avcıoğlu, bu küçük azınlığın milli gelirin yüzde 32’sini aldığını ve bunu israf ettiğini öne sürmektedir. Ekonomik ve siyasal egemenliği elinde tutan bu azınlığın yani tutucular koalisyonunun egemenliğini kırmak için tarımda feodal ve kapitalist ilişkileri tasfiyeye yönelmiş radikal bir toprak reformu ve çeşitli sektörlerde millileştirme gereklidir²³.

Avcıoğlu’nun DP iktidarı yıllarındaki yazılarında sosyalizm görülmemektedir. “*Fakat bunun anlamı Avcıoğlu’nun kapitalist yoldan kalkınmayı seçtiği değildir. Avcıoğlu bu dönemde ideolojilerden bağımsız olarak kalkınmanın kendisini önemsemiş gibidir*”²⁴. Avcıoğlu’nun *Yön* dergisi yıllarında kaleme aldığı yazıları ise kalkınma iktisadı ve modernleşme teorileri çerçevesindedir²⁵.

Az gelişmiş ülkeler için üç kalkınma yolu bulunduğunu ifade eden Avcıoğlu’na göre bunlar “komünist kalkınma yolu”, “Amerikan tipi kalkınma yolu” ve “milli devrimci kalkınma yolu” da denilen Türkiye örneğinde “devletçi kalkınma yolu” veya başka bir ifadeyle “yeni devletçilik”tir. Avcıoğlu ve *Yön* grubu Türkiye için milli devrimci kalkınma yolunu model olarak önermektedir. Bu kalkınma modelinde küçük burjuva çevrelerindeki milliyetçi aydınlar ön planda rol oynamaktadır. Milli devrimci

²² *Yön* Bildirisi, *age*.

²³ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, C 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, ss.677-682-683.

²⁴ Tülay Gencer, *Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020, s.61.

²⁵ *Age*, s.106.

kalkınma yolunun ana çizgileri şöyle özetlenebilir: “*Kamu sektörü ekonomide daimi bir yere sahiptir ve büyüme hızı özel sektör büyüme hızından daha yüksektir; stratejik nitelikteki belli üretim kolları devletin elindedir; köklü bir toprak reformu zorunludur; kamu sektörüne dayanan planlı sanayileşme ülkenin kalkınmasını gerçekleştirmek ve ekonomik bağımsızlığını sağlam temellere oturtmak amacını gütmektedir; plan kalkınmanın vazgeçilmez aracıdır*”²⁶. Anlaşılacağı üzere Avcioğlu, Türkiye'nin kalkınmasına yönelik yöntem önerisinde özellikle planlama/planlı sanayileşme ve toprak reformunun gerekliliğine dikkat çekmektedir.

Öte yandan Avcioğlu özel teşebbüse dayalı kapitalist sistemin ki, Amerikan tipi kalkınma yolunu ifade eder, ileri Batı ülkelerinde bile başarılı olmadığını ifade eder. Avcioğlu'na göre sistem hızlı kalkınmayı sağlayamamıştır. Türkiye için hızlı kalkınmayı sağlayacak tek yöntem ise sosyalizmdir²⁷. Diğer taraftan komünist kalkınma yolu, bu yolu başarıyla takip eden ülkeleri kısa sürede modernleştirmiş, onları tarım toplumundan sanayi toplumu haline getirmiştir. Avcioğlu bu bağlamda Türkiye'nin Bulgaristan, Romanya, Çin ve Sovyetler Birliği'nin nasıl kalkındığını incelemesi ve bu denemelerden ders çıkarması gerektiğine vurgu yapmaktadır²⁸.

Kalkınma programı olarak devletçiliği yazılarında pek çok kez kaleme alan Avcioğlu, devletleştirmeyi demokrasiyi gerçekleştirme aracı olarak değerlendirmekte ve rasyonel bir iktisadi kalkınma yolu olarak nitelendirmektedir²⁹. *Yön*'ün bir başka önemli yazarı Sadun Aren ise kalkınmış bir Türkiye için devletçiliği zaruri fakat yeterli olmayan bir şart olarak görmektedir. “*Ona can ve dinamizm vermek lazımdır. Bu ise heyecan meselesidir. Bilgili ve yaratıcı heyecan*”. Aren'e göre “*ileri bir devletçilik kalkınmanın esas prensibi olarak alınmadıkça memleketin aşırı sağcı (faşist) ya da aşırı solcu (komünist) bir diktatörlüğe kayması kader gibi kaçınılmaz bir neticedir*”³⁰. Devletçilikle plancılığı birbirinin tamamlayıcısı olarak değerlendiren Aren, bu bağlamda kalkınmanın iki temel şartını şöyle sıralamaktadır: “*Mevcut kaynakları en verimli oldukları yerde kullanmak ve*

²⁶ Avcioğlu, *age.*, s.671.

²⁷ Doğan Avcioğlu, “Niçin Sosyalizm”, *Yön*, C 1, S 7, 31 Ocak 1962, s.3.

²⁸ Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, ss.619-620.

²⁹ Doğan Avcioğlu, “Kalkınma Programı: Devletçilik”, *Yön*, C 1, S 26, 13 Haziran 1962, s.7.

³⁰ Sadun Aren, “Devletçilik ve Ötesi”, *Yön*, C 1, S 6, 24 Ocak 1962, s.15.

asıl imkanları harekete getirerek istihsale koşulacak kaynak miktarını artırmak”³¹.

Hızlı kalkınmayı sağlamak için her alanda A’dan Z’ye köklü reformlara ihtiyaç olduğunu yazan Avcıoğlu, sosyalizmin bu reformlar üzerine inşa edileceğini belirtmektedir. Bu bağlamda planlamayı sosyal, iktisadi, siyasi ve kültürel alanlarda büyük değişiklikleri sağlayacak güçlü bir müdahale vasıtası olarak kullanmak gerektiğine vurgu yapmaktadır³². Avcıoğlu kalkınmanın olmazsa olmaz dört ön şartını şöyle sıralamaktadır: “*Ekonomik bağımsızlığın gerçekleştirilebilmesi her şeyden önce sosyal yapı değişikliği anlamında bir siyasi değişikliği zorunlu kılar. Ancak Türkiye’nin kendi imkanlarıyla gerçekleştirilmesinde güçlükler arz eden alanlarda geçici bir süre için yabancı sermaye gelişmesine müsaade edilebilir. Dış yardımlara hayır demeli ve borçlar çok uzun vadeli bir ödeme planına bağlanmalıdır. Siyasi, iktisadi ve mali bütün bağımlı münasebetler tasfiye edilmelidir*”³³.

Nihayetinde *Yön*’ün milli devrimci kalkınma yolu olan devletçiliğe dair yorumunu öz şekilde ortaya koyan yazıların başında Sadun Aren’in “Devletçilik ve Ötesi” başlıklı yazısı örnek verilebilir: “*Unutulmamalı ki, devletçilik sadece bir vasıta ve diğer bütün vasıtalar gibi onu da harekete getirecek ve kullanacak olan insan unsurudur. Devletçiliğin büyük üstünlüğü, bugünkü şartlarımıza en uygun vasıta oluşudur*”³⁴.

Milli Demokratik Devrim Hareketi ve Kalkınma Sorununa Yaklaşımı

Milli Demokratik Devrim Hareketi *Türk Solu* dergisinin 1967’de yayımlanmaya başlamasıyla etkili bir sol akım olarak kendisine yer edinmiştir. “Tam bağımsız gerçekten demokratik Türkiye için”³⁵ şiarıyla yayımlanan *Türk Solu* dergisinin yazarlarının birçoğu *Yön* ve *Devrim* dergilerinde de yazmıştır³⁶. Türkiye Komünist Partisi’nin (TKP) eski üyelerinin öncülüğünde ortaya çıkan MDD hareketinin önderi kabul edilen isim Mihri Belli’dir. Belli’nin kaleme aldığı “Devrimci Şiar Meselesi” başlıklı yazı, hem MDD’nin hem *Türk Solu* dergisinin temel şiarını ortaya koyarken Türkiye’nin gelişmesinin önündeki engelleri tek tek sıralamakta,

³¹ Sadun Aren, “Plan ve Kalkınma”, *Yön*, C 1, S 3, 3 Ocak 1962, s.17.

³² Doğan Avcıoğlu, “Kalkınma Programı”, *Yön*, C 1, S 13, 14 Mart 1962, s.8.

³³ Doğan Avcıoğlu, “Kalkınmaya Götüren Yol”, *Yön*, C 3, S 95, 22 Ocak 1965, s.9.

³⁴ Sadun Aren, “Devletçilik ve Ötesi”, *Yön*, C 1, S 6, 24 Ocak 1962, s.15.

³⁵ *Türk Solu*, C 1, S 1, s.1.

³⁶ Akdere, Karadeniz, *age.*, s.245.

çözüm yolunu da göstermektedir. Türkiye'yi geri bir ülke olarak nitelendiren Belli, “emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal ağa” üçlü ortaklığının ekonomiye hükmettiğini ifade etmektedir. Belli'ye göre toprağında yabancı üsler barındırarak ekonomi, siyaset, savunma, kültür alanlarında Amerikan vesayeti altında bulunan ülkede temel devrimci şiarın nitelikleri “*Emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal ağaya karşı, şehir ve köy emekçisi, şehir ve köy küçük burjuvazisi, asker-sivil aydın zümre omuz omuza, tam bağımsız ve gerçekten demokratik bir Türkiye için*”³⁷ olmalıdır. Belli ve MDD'ciler için “emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal ağa” üçlü koalisyonu Türkiye'nin geri kalmışlığının ve kalkınamamasının en önemli nedenidir. Dolayısıyla bu üçlü koalisyon “demokratik devrim” ile yok edildikten sonradır ki, “*Türkiye toplumu sosyalist devrime bir adım daha yaklaşmış olacak, sosyalist devrim temel şiarının atılması için ortam hazırlanmış olacaktır*”³⁸.

MDD'yi Yön ve TİP'ten farklılaştıran önemli bir özelliği teoriye öncelik vermesidir. Türk solunda teori tartışmalarını MDD'nin başlattığı söylenebilir. Hatta Ergun Aydınoğlu teori için “*MDD'nin Amentüsü*” ifadesini kullanmaktadır³⁹.

Yön'de kalkınma sorunu çok önemli ve başat bir tartışma konusuyken MDD'nin analiz ve söylemlerinde konunun merkezi bir yeri yoktur. Bunu *Türk Solu* dergisindeki yazıların yöneldiği konulara bakarak kolayca anlamak mümkündür. MDD Türkiye'nin genel anlamda az gelişmişlikten kaynaklanan sorunlarının çözümü olarak “demokratik devrim”in gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Türkiye'nin tam anlamıyla bağımsız olmadığını savunan MDD'ciler feodal unsurların tamamen tasfiye edilmesi ve emperyalizm-komprador-ağa üçlü ittifakının bozulması gerektiğini öne sürmektedir⁴⁰. *Türk Solu*'nun bir diğer yazarı Muzaffer Erdost, anti-emperyalizmi merkeze aldığı yazısında “*Türkiye'de ilk mücadele üretim güçlerini bağımlılıktan kurtaracak, serbest hale getirecek mücadeledir yani emperyalizmden ve onun tabii müttefiki feodalizmden kurtulmaktır*”⁴¹ der. Bu mücadele anti-emperyalist mücadeledir.

³⁷ Mihri Belli, “Devrimci Şiar Meselesi”, *Türk Solu*, S 5, 15 Aralık 1967, s.4.

³⁸ *Age.*, s.4.

³⁹ Aydınoğlu, *age.*, ss.104-105.

⁴⁰ Kaçmazoğlu, *age.*, s.144.

⁴¹ Muzaffer Erdost, “Anti Emperyalist Mücadele”, *Türk Solu*, S 12, 6 Şubat 1968, s.4.

Kurtuluş Savaşı'nı yarım kalmış bir burjuva demokratik devrimi olarak nitelendiren MDD hareketi, ancak bunun tamamlanmasından sonra sosyalist devrim aşamasına geçilebileceğini savunmaktadır ki, yukarıda yer verilen Belli'nin kaleme aldığı yazı da bu minvaldedir. Bu bağlamda MDD'nin iki aşamalı devrim stratejisi Yön ile paralellik gösterirken TİP ile ayrılmaktadır. Zira TİP doğrudan sosyalist devrime geçilmesi esasını savunur. MDD'nin bu aşamalı devrim tezinin kaynağı 1905 Rus Devrimine dayanmaktadır. Lenin'in savunusu olan sosyalizme aşamalı geçiş Türkiye'de TKP tarafından sahiplenilmiş ve yayılmıştır⁴² ki, MDD hareketinin içindeki isimlerin pek çoğu eski TKP'lilerdi.

MDD'ciler emperyalizmin ve feodal unsurların gücünün kırılmasıyla sonuçlanacak bir milli demokratik devrimin ardından sosyalizme geçişin olanaklı olacağını öne sürmektedir. Muzaffer Erdost'un kaleme aldığı yazı MDD'nin Milli Kurtuluş Savaşı, anti-emperyalizm ve milli demokratik devrim ile ilgili tezini berrak şekilde ortaya koymaktadır:

“...anti-emperyalist mücadele, sosyalist anlamda, sadece savaşılan ülkede emperyalist sömürü ve zulümden kurtulmuş olmakla bitmez; anti-emperyalist mücadele, aynı zamanda, bütün sömürge ve tâbi ülkelerde bağımsızlık mücadelesini, gelişmiş kapitalist ülke proleterasının kapitalizme karşı vermekte olduğu devrimci mücadeleyi desteklemek ve nihai olarak emperyalizmi yeryüzünde yenip-yoketmek amacını taşır. Nihai hedef olarak tekelci kapitalizme yönelmemiş bir savaş, kendi milli bağımsızlık mücadelesi sınırları içinde anti-emperyalist bir savaştır; fakat emperyalizme karşı yürütülen uluslararası mücadeleyle sıkı maddi manevi bağlar kurmadıkça, anti-emperyalist muhtevadan yoksun bir savaştır. Milli Kurtuluş Savaşımız –bizi mahvetmek isteyen- düşmanımızın emperyalist nitelikte olması dolayısıyla, sırf bu yüzden, emperyalizme karşıdır; ve Misak-ı Milli sınırları içinde de olsa, emperyalizmi zayıflattığı için (ve ayrıca feodal devleti yıkıp cumhuriyeti kurduğu için) devrimci ve ilerici bir savaştır. Fakat sosyalist anlamda, nihai amacı dikkate alındığında, tam bir anti-emperyalist muhtevaya sahip değildir. Emperyalizm, işgalci ve imhacı bir askeri kuvvet

⁴² Şener, 2010, age., s.191.

değil, temelde, kapitalizmin son aşaması olan bir üretim biçimidir; anti-emperyalist devrim, işgalci askeri yenmek değil bizzat bu üretim tarzına son vermektir"⁴³.

Mihri Belli ise bu bağlamda Türkiye'de emperyalizmin baş dayanağı olarak dış ticaret sermayesine işaret etmekte ve emperyalizmin etkisi altında bulunan bankacılığın ve sigortacılığın millileştirilmesini ulusal bağımsızlığın gereği kabul etmektedir⁴⁴. Belli'ye göre feodal mütegalibe ve işbirlikçi sermaye Türkiye'deki egemen sınıflardır. Sınıfsal çıkarları gereği işbirlikçi sermaye gerçek sanayileşme ve gerçek iktisadi kalkınmaya karşıdır. Emperyalist sömürücülerin politikalarına uygun şekilde hareket eden bu sınıf, çıkarları gereği Türkiye'nin kalkınması için hayati önemde olan yatırımları engellemektedir. Belli, bu işbirlikçi sermayeyi tekelci sermaye olarak nitelendirmektedir⁴⁵.

Türk sol/sosyalist tarihinin önde gelen isimlerinden Hikmet Kıvılcımlı da *Türk Solu* dergisinin yazarları arasındadır. Uzun soluklu yazı dizileri ile dergiye katkıda bulunan Kıvılcımlı, Türkiye ekonomisine kendi tabiriyle "tefeci-bezirgan" sınıfların egemen olduğunu ifade etmektedir. Kıvılcımlı'ya göre Türkiye'nin gelişiminin ve kalkınmasının önündeki engel bu tefeci yani eşraf ve vurguncu bezirgan sınıfların Batı kapitalizmi ile yani Amerika ile "*can cana, baş başa kuzu sarması*" olmalarıdır⁴⁶.

Kurtuluş Savaşı yıllarında azınlıkların ülkeyi terk etmek zorunda kalmalarının ardından, onların mal ve sermayelerine el koyarak türeyen Belli'nin işbirlikçi sermaye olarak tabir ettiği sınıf, Kemalist harekete belli oranda destek vermekle birlikte Kurtuluş Savaşı'nın ardından emperyalist sermaye ile yakınlaşmış ve güç kazanmıştır. Belli'ye göre Cumhuriyetin ilk yıllarında asker-sivil aydın zümreye kaptırılan iktidar, işbirlikçi sermaye ve feodal mütegalibe ortaklığında 1950'de geri alınmış, 27 Mayıs 1960'ta asker-sivil aydın zümre tarafından iktidardan uzaklaştırılsa da kısa sürede kendini toparlamayı başarmıştır⁴⁷. Dolayısıyla MDD'ciler, çıkarları örtüşen bu iki kesimin, işbirlikçi sermaye ve feodal mütegalibenin, Türkiye'nin kalkınmasında ve demokrasininin gelişiminde en önemli engel olduğunu öne

⁴³ Muzaffer Erdost, "Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm I", *Türk Solu*, S 43, 10 Eylül 1968, s.5.

⁴⁴ Belli, *age.*, s.5.

⁴⁵ Mustafa Şener, "Yön ve Milli Demokratik Devrim Hareketi", *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.382.

⁴⁶ Hikmet Kıvılcımlı, "Kapitalizm ile Prekapitalizmin Kaynaşması", *Türk Solu*, S 15, 27 Şubat 1968, s.6.

⁴⁷ Şener, 2017, *age.*, s.383.

sürmektedir. Belli de özellikle feodal ilişkiler üzerinde durmakta ve Türkiye’yi kalkınmanın feodal aşamasında görmektedir⁴⁸.

Peki MDD’nin üçlü koalisyon olarak da nitelendirilen “emperyalizm ve onun Türkiye’deki yerli destekçileri”ne karşı verilecek mücadeleye dair çözüm önerisi var mıdır diye sorulduğunda, MDD’nin çözümü işçi sınıfının önderliğinde köy ve şehir emekçilerinin, gençliğin ve öğrencilerin dayanışmasında aradığı görülmektedir. Ancak ve ancak geniş yığınları içine alan gerçek bir milli kurtuluş hareketi emperyalizm ve onun yerli işbirlikçileri ile mücadele edebilecektir⁴⁹.

MDD’nin söyleminde kalkınma sorununun merkezi yeri olmadığı belirtilmişti. Onun yerine az gelişmişliği öne çıkaran MDD, bu sorunun çözümü için de milli demokratik devrimin gerçekleştirilmesi gereği üzerinde durmaktadır. Bu bağlamda MDD’cilere göre TİP’in esas aldığı şekliyle “sosyalist devrim” şiarıyla ortaya çıkmak, milli demokratik devrim cephesini parçalamaktadır⁵⁰. Bu da MDD’nin TİP’e yönelttiği eleştirilerin başında gelmektedir. Aşağıdaki satırlarda açıklanacak olan TİP’in benimsediği “kapitalist olmayan kalkınma yolu” MDD’ye göre Türkiye için uygun değildir. Çünkü Türkiye’de kapitalizm belli oranda gelişmiştir ve sanayi belirli bir aşamaya gelmiştir. Bu koşullar altında Türkiye demokratik devrimi ve gerekli reformları gerçekleştirmelidir⁵¹.

Türkiye İşçi Partisi ve Kalkınma Sorununa Yaklaşımı

Yön ve MDD hareketlerinden farklı olarak siyasal parti kimliğiyle varlık gösteren TİP, 1960’lı yıllarda gerek parlamentoya girerek gerekse Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde grup kurarak yakalamış olduğu başarı ile hem Türk sol/sosyalist tarihinde hem de Türk siyasal hayatında özel bir yer edinmiştir. TİP kamuoyunda yarattığı etki bakımından değerlendirildiğinde sahip olduğu oy oranından çok daha büyük bir etki yaratmıştır⁵².

⁴⁸ Yıldız Sertel, *Türkiye’de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978, s.75.

⁴⁹ Reşat Fuat Baraner, “Anti-Emperyalist ve Anti-Feodal Mücadele Toplumumuzun Tüm Olarak Menfaatlerini Temsil Eder”, *Türk Solu*, S 15, 27 Şubat 1968, s.4.

⁵⁰ Muzaffer Erdost, “Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm III”, *Türk Solu*, S 45, 24 Eylül 1968, s.6.

⁵¹ Mihri Belli, *Yazılar (1965-1970)*, Sol Yayınları, Ankara, 1970, ss.62-63.

⁵² Anıl Vareli, “Altmışlı Yıllar Türkiye’inde Sınıf ve Siyaset: Meşruiyet Savaşımı, Siyasal Yükselişi ve İç Bölünmeleriyle TİP”, *Türkiye’nin 1960’lı Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.397.

On iki sendikacı tarafından 13 Şubat 1961 tarihinde kuruluşundan 12 Mart 1971'de kapatılmasına kadar geçen on yıllık süreçte TİP tarihi açısından en önemli isimlerin başında, 1962-1969 yılları arasında partinin genel başkanlığını yürüten Mehmet Ali Aybar gelmektedir. Aybar ve TİP açısından ilerleme ve kalkınma hedefine ulaşmada ve Türkiye'yi çağdaş medeniyet yoluna sokmada öncü toplumsal güç çalışan halk kitleleridir. TİP basın bildirisinde bu doğrultuda şu ifadelere yer verilmiştir: “*Herhalde en önemli davamız olan, Türkiye’yi bir an önce çağdaş medeniyet yoluna sokmak ve hızla kalkındırıp ilerletmek davası, çalışan halk kitlelerinin iştiraki olmadan gerçekleştirilemez*”⁵³.

Aybar'ın genel başkanlığında sosyalizm yolunda önemli söylem ve politikalar üreten partinin gerek sosyalizme gerekse Türkiye'nin kalkınma sorununa yönelik bütünsel bakış açısını TİP I. Büyük Kongresi'nde kabul edilen 1964 tarihli “Parti Programı”nda bulmak mümkündür. TİP'in kurulduğu 1961 yılındaki parti programı ise hem hacimsel olarak sınırlı (on altı sayfa) hem de kapsam olarak daha dardır. Programda kalkınma vurgusu bulunmamaktadır.

Öte yandan 1964 Parti Programı “Türkiye'nin Maddi, Sosyal ve Politik Yapısı”, “Kalkınma Yolu” ve “Temel İlkeler” olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. “Sosyalizm” kavramına yer verilmeyen programın ikinci bölümü olan “Kalkınma Yolu” başlığı altında Türkiye'nin kalkınma sorununu ele alınmaktadır. 1964 programının söz konusu bölümü Batı ülkelerinin takip ettikleri “kapitalist kalkınma yolu”nun değerlendirilmesi ve esasen eleştirilmesi ile başlamaktadır. Türkiye’de özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında “*en açık ve çıplak*” şekliyle izlenen kapitalist kalkınma yolu, “*mutlu bir azınlığın daha da zenginleşmesi, halk kitlelerinin ise daha da yoksullaşması ve memleket kaynaklarının israf edilmesi sonucunu doğurmuştur*”⁵⁴.

TİP programı, kapitalizmin anti-tezi olarak kapitalist kalkınma yolunun Türkiye için zarar doğurduğunu ortaya koyarken çözüm önerisi de getirmektedir: “Kapitalist olmayan kalkınma yolu” adeta TİP ile özdeşleşmiş bir kavramdır. Kavram, Sovyetler Birliği'nin siyasi bağımsızlığını kazanan az gelişmiş ülkelerin sömürülmekten ve yoksulluktan kurtuluşlarının tek

⁵³ Mehmet Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s.191.

⁵⁴ **Türkiye İşçi Partisi Programı-1964**, Erişim: <https://www.tustav.org/yayinlar/kutuphane/TIP-kutuphanesi/tip-1964-program.pdf>, 28/07/2023, s.63.

yolu olarak lanse edip önerdiği kalkınma şeklidir⁵⁵. Ekonomik kalkınmanın Üçüncü Dünya ülkeleri arasında “neredeyse kendi başına bir ideoloji” konumuna geldiği bir süreçte, TİP için sosyalist bir toplum gerçekleştirmekten daha öncelikli Türkiye’nin ekonomik ve toplumsal geri kalmışlıktan kurtulmasıydı⁵⁶. Bu bağlamda önerilen kapitalist olmayan kalkınma yolu “emekten yana ve emekçilerin yürütümüne ve denetimine katıldığı ‘planlı bir devletçilik’ olarak tanımlanabilir”⁵⁷. Planlı devletçilikte özel sektör kamu sektörünün yardımcısı olarak çalışır ve gelişir. Diğer yandan TİP programı, büyük arazi sahipleri ya da büyük tüccar ve sanayicilerin çıkarları gereği kapitalist olmayan kalkınma yolunu izlemeyeceklerini, bunu ancak emekçilerin yapabileceğini öne sürmektedir. “...Bu sebeple kapitalist olmayan kalkınma yolu emekçilerin iktidarını gerektirir. Yani çözüm her şeyden önce politiktir” saptamasında bulunan TİP programında, bu amaçla yapılması gerekenler yedi maddede açıklanmıştır⁵⁸:

1. ...ekonomik kalkınma ve sosyal ilerlemenin gerekli kıldığı bir sıra izleyerek, büyük üretim ve mübadele araçlarını devletleştirmek;
2. Kurulmamış temel sanayi kollarını devlet eliyle devlet malı olarak kurmak ve işletmek;
3. Topraksız veya az topraklı köylüyü topraklandırmak ve en yeni araçlarla, en ileri teknikle donatarak, en verimli işletmecilik sistemi içinde çalışmasını sağlamak;
4. ...genel ve teknik eğitimi ekonomik kalkınmaya paralel olarak ivedilikle yaymak ve ilerletmek;
5. ...halk yığınlarının yaratıcı güçlerini açığa çıkaracak kültür çalışmalarına hız vermek, yurt ölçüsünde kültür merkezleri kurmak;
6. Herkesi iş-güç sahibi etmek, işsizliğe kesinlikle son vermek ve ulusal gelirin dağılımında emeğe göre gelir ilkesini hakim kılmak, yani herkese yaptığı işe göre ücret, aylık ve gelir sağlamak;
7. Ulusal varlığımızı ve bağımsızlığımızı her şeyin üstünde tutan ve kişiliği olan, bütün devletlerle eşitlik içinde dostluk münasebetleri

⁵⁵ Mustafa Şener, “Türkiye İşçi Partisi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol*, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.414.

⁵⁶ Artun Ünsal, *Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s.124.

⁵⁷ *Türkiye İşçi Partisi Programı-1964*, ss.63-64.

⁵⁸ *Age*, ss.65-66.

kurmayı amaç bilen, Birleşmiş Milletler Anayasası'na bağlı, Kurtuluş Savaşı Türkiye'sine yaraşır, barışçı bir dış politika savunmak.

Böylece 1964 TİP Parti Programı “kapitalist olmayan kalkınma yolu”nu açıklarken, kullanılabilir yöntemler hakkında da saptamalara yer vermiştir. 1964 Programını “ihtiyatlı” olarak nitelendiren Ünsal'ın işaret ettiği üzere eklemek gerekir ki, programda açıkça “sosyalist ekonomiye geçiş şarttır” demek istenmediği için “kapitalist olmayan kalkınma yolu” ön plana çıkmıştır⁵⁹.

“Kapitalist olmayan kalkınma yolu”nun kamuoyu ile paylaşılması, kalkınma yolunun anlatılması TİP çevrelerince ilk sayısı 19 Mart 1963 tarihinde yayımlanan *Sosyal Adalet* dergisindeki yazılarla başlamıştır. İlk dokuz sayısı “haftalık siyasi gazete” başlığıyla on altı sayfa olarak yayımlanan *Sosyal Adalet*, Ocak 1965'te onuncu sayıdan itibaren elli iki sayfa ve “aylık siyasi fikir dergisi” olarak yayımlanmıştır.

Dergide kalkınma yolu kavramı “Atatürk'ün daha savaş yıllarında çizdiği yol” olarak nitelendirilirken, “...Demokrasi de, karma ekonomi de, plan da ancak bu yola girilince gerçek anlamlarını kazanacaktır.”⁶⁰ ifadelerine yer verilmiştir. TİP “kapitalist olmayan kalkınma yolu”nu az gelişmiş ülkelerin izlemesi gereken kalkınma yolu olarak kabul etmektedir:

“Kapitalist olmayan yolun esası: Yarı-feodal, feodal ya da sömürge ekonomisinden, kapitalizm dönemini atlayarak sosyalizme geçişin meydana geldiği memleketlerin ekonomik ve sosyal gelişme oluşumudur.

Kapitalist olmayan yol, kapitalist yolu tutmuş olsalar da, henüz sını kapitalizmin olgun şekillerine erişmemiş olan, az veya çok emperyalizme bağlı olan, feodalizmin önemli kalıntılarını muhafaza eden, ama sonunda kapitalizmle bağlarını tamamiyle koparmak üzere, özel sermayenin ilerleyişini sınırlandırmak imkanına sahip az gelişmiş memleketler için de geçerlidir.”⁶¹

⁵⁹ Ünsal, *age.*, s.125.

⁶⁰ “Demokrasi Kurtuldu mu?”, *Sosyal Adalet*, S 4, 9 Nisan 1963, s.3.

⁶¹ Selahattin Hilav, Fethi Naci, “Az Gelişmiş Ülkelerde Sosyalizme Giden Yol”, *Sosyal Adalet*, S 4, 9 Nisan 1963, s.9.

“Kapitalist olmayan kalkınma yolu” farklı gelişmişlik niteliğine sahip toplumlarda farklı gelişme çizgisi göstermektedir. Bu farklılık ülkelerin sosyalizme geçiş sürecinde de farklılığa yol açmaktadır. Söz konusu farklılığı kaleme alan Selahattin Hilav ve Fethi Naci *Sosyal Adalet* dergisinde şöyle yazmışlardır:

“Sömürgeciliğin etkisinde ve feodal bir ekonomi düzeninde iken kapitalist olmayan kalkınma yolu denemeye girişmiş olan memleketler, kapitalizm safhasını toptan atlayacaklardır. Yarı-sömürge ve yarı-feodal yapıya sahip olarak bu yola giren memleketler ise, olgunluk çağının kapitalizmini, yani sanayi kapitalizmini atlayacak ve ancak bu şekilde sosyalizme ulaşabileceklerdir. Ekonomik yapıdaki bu farklar, ülkelerin sosyalizme gidişindeki farklılıkları doğurmaktadır. Bu durumda en önemli rolü oynayan şey, sınıfların güçleridir. Özellikle işçi sınıfının; milli burjuvazinin mevcut olup olmaması bu bakımdan çok önemlidir”⁶².

Peki az gelişmiş ülkelerde bu seviyede bir gelişmişliğe (ya da gelişmemişliğe) neden olan nedir? TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar bunu şöyle açıklıyor:

“Geri kalmış ülkelerde, büyük toprak sahipleriyle büyük tüccarlar, bankerler ve montaj sanayicileri hakim sınıf durumundadırlar. Bunlar çıkarlarıyla milletlerarası kapitalizme bağlıdırlar. Emperyalizmin aracısı ve ortaklarıdırlar. Ve genellikle emekçiler politik bir güç olarak ya hiç örgütlenmemiştir bu geri ülkelerde ya da örgütleri zayıftır. Bundan dolayı demokrasi varsa sadece şekilden ibarettir”⁶³.

TİP’in önde gelen isimlerinden Prof. Sadun Aren, sorunun nedenini düzgün bir idare düzeninin kurulamamasında bulmaktadır: *“Türkiye’nin gerilik ve fakirlik çemberini kırarak devamlı bir kalkınma yoluna girememiş olmasının sebebi, emekçilerin yararına ve dolayısıyla herkesin şevkle çalışacağı bir idare düzeninin kurulamamış olmasıdır. Toplumsal*

⁶² Hilav, Naci, “Az Gelişmiş Ülkelerde Sosyalizme Giden Yol”, *Sosyal Adalet*, S 5, 16 Nisan 1963, s.10.

⁶³ Mehmet Ali Aybar, *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss.297-298.

hayatımızda bilimsel zihniyet ve usullerin bir türlü yerleşmemiş olmasının ardında yatan asıl neden budur”⁶⁴.

Türkiye'nin kalkınma sorunu, 10 Ekim 1965 genel seçimleri öncesinde ki, TİP on beş milletvekili ile Parlamente'ya girmiştir, TİP'in yürüttüğü parti propagandasında da yer bulmuştur. TİP kalkınma sorununun çözümünde işleyen bir planlı ekonomi düzeninin varlığına vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Genel Başkan Mehmet Ali Aybar da 25 Eylül 1965'te yaptığı radyo konuşmasında sanayileşme ve planlı ekonomi düzeninin kurulmasıyla kalkınma sağlanabileceğini ifade etmektedir:

“...Türkiye, kapitalist bir yolla kalkınabilseydi 150 yıldan beri yapılan çabalar, veya hiç değilse, Cumhuriyet kurulduğundan beri yapılan çabalar meyvalarını verir ve Türkiye bu gün tam kalkınmış ileri bir toplum haline gelirdi. Oysa bu yol bizi bugünkü çıkmaza getirmiştir.

Kardeşlerim,

Hızla kalkınmanın şartı bir sanayi ülkesi olmaktır. Bunun başka yolu yoktur. Geri kalmış toplumlarda sanayileşme ancak halk yararına işleyen planlı bir ekonomi düzeninin kurulmasıyla mümkündür. Böyle bir ekonomi düzeninde halk yararına işleyen kamu sektörü ağır basar. Ve bütün Milli Ekonominin itici ve düzenleyici kuvveti olarak iş görür. Özel sektör ise Milli Ekonominin gelişmesinde, önemi gittikçe azalan, yardımcı bir unsur haline gelir”⁶⁵.

Aybar seçimlerle ilgili bildirisinde Türkiye'nin kalkınmasının önündeki engelleri sıralar: “...kalkınmamızın önündeki engelleri bir daha gözden geçirelim. Bunlar, üretim güçlerinin artmasında çıkarları olmayanlar ve bugünkü üretim ilişkilerinin devamında çıkarı olan egemen sınıflarla onların siyasi örgütleridir”⁶⁶.

TİP'in 1965 genel seçimleri için hazırlamış olduğu “Seçim Bildirisi”nde ayrı bir başlık olarak yer verilen “kalkınma” kavramı, “ileri memleketlerin sanayileşme ve her sahadaki üretim düzeyine ulaşma”⁶⁷ olarak tanımlanmıştır. Türkiye'nin kırk yıllık kapitalist yoldan kalkınma çabalarının

⁶⁴ Aren, “Meselelerimizin Asıl Çözüm Yolu”, *Sosyal Adalet*, S 9, 14 Mayıs 1963, s.3.

⁶⁵ “TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ın Radyo Konuşması”, *Sosyal Adalet*, S 19, Ekim 1965, s.4.

⁶⁶ “TİP Genel Başkanı Aybar'ın Seçimlerle İlgili Bildirisi”, *Sosyal Adalet*, S 18, Eylül 1965, s.19.

⁶⁷ *Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965, s.8.

boşa çıktığı ifade edilen bildiride, TİP'in başta gelen davası hızlı kalkınma olarak belirtilmiştir⁶⁸.

Yukarıda değinilen “Az gelişmiş ülkelerde bu seviyede bir gelişmişliğe (ya da gelişmemişliğe) neden olan nedir?” sorusunun yanıtı böylece verilmiş oluyor. Ya bu sorunun çözüm yolu nedir diye ikinci bir soru sorulduğunda ise Aybar'ın ve dolayısıyla TİP'in yanıtı siyasi düzen değişikliğidir:

“Üretim ilişkilerinin değişmesindeki başarıyı garanti edecek mekanizmalardan birisi emekçi halkımızın bizzat iktidara gelmesi, diğeri ise üretim güçlerinin arttırılmasıdır. Üretim güçleri arttırılmadıkça üretim ilişkilerinde bir köklü dönüşüm sağlamak (kapitalist üretim ilişkileri yerine, sosyalist üretim ilişkilerini geçirmek) mümkün değildir. Görüleceği gibi mesele burada düğümlenmektedir. Bu düğümü ancak emekçi halkımızın, kendi öz partisi çevresinde örgütlenerek siyasi iktidara gelmesi yoluyla çözebiliriz. Bunun başka bir yolu yoktur”⁶⁹.

Öte yandan 1969 genel seçimleri için hazırlanan TİP Seçim Bildirisi'nde de “Bugünkü Sömürü Düzeni Nasıl Değiştirilecek?” başlığı altında kalkınma konusuna yer verilmiştir. Kalkınma sorunu hakkında TİP'in temel savunusunu sürdürdüğü görülmektedir: “Türkiye İşçi Partisi kalkınmamızı yurdumuzun ve dünyanın gerçeklerine uygun olarak, halktan yana planlı bir devletçilikle yürütecektir. Bu sistemde kamu sektörü esastır”⁷⁰. Hatırlamak gerekirse 1964 Parti Programında da “kapitalist olmayan kalkınma yolu” tanımlanırken “planlı bir devletçilik” kavramı kullanılmıştı.

Diğer taraftan 1965 Seçim Bildirisi'nde “sosyalizm” kavramına dair bir başlığa yer verilmezken, konunun 1969 Seçim Bildirisi'nde “Demokratik, Bağımsız Türkiye Sosyalizmi” başlığı altında ele alındığı görülmektedir. “Sosyalist demokrasi rejimlerin en mükemmelidir” ifadelerine yer verilen bildiride “Bizim gözümüzde Sosyalizmin insançı yanı ağır basar. Amaç emekçi sınıfları sömürüden, zulümden, tahakkümden kurtarmaktır. Bir bakıma Sosyalizm, ekonomik, siyasi ve sosyal bir düzen olarak, bu amacı

⁶⁸ Age., ss.8-9.

⁶⁹ “TİP Genel Başkanı Aybar'ın...” s.18.

⁷⁰ Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, Çınar Matbaası, İstanbul, 1969, s.17.

gerçekleştirmeye yarayan bir araçtır"⁷¹ denilmekte ve sosyalizmin uygarlığın en yüksek aşama noktası olduğu ifade edilmektedir.

TİP tarihinin bir diğer önemli ismi, 1970 yılında IV. Büyük Kongre'de partiye Genel Başkan olarak seçilen Behice Boran⁷² da Türkiye'nin kalkınma sorununu tartışarak çözüm önerileri geliştirmiştir. "Türkiye ve Sosyalizm Sorunları" isimli eserinde "Kalkınma Yöntemi" başlığı altında konuyu enine boyuna tartışan Boran, Türkiye ve az gelişmiş ülkelerin kapitalist yoldan kalkınamayacaklarını ancak doğrudan sosyalist düzene geçemeyeceklerini ifade eder. Çünkü bu ülkelerde sosyalist toplum düzeninin gerektirdiği ön şartlar yoktur. Bu ülkelerin uygulaması gereken kalkınma yöntemi şöyle olmalıdır:

*"(1) Batıda kapitalizmin başardığı tarihsel görevi başarmalı yani derebeylik kalıntılarını tasfiye etmeli, yeterli sermaye birikimini sağlamalı, sanayileşmeyi hızla başarmalı, toplumu modern teknoloji ile donatmalıdır; (2) hem de bu toplumların özel niteliğine, şartlarına uygun olmalıdır; sosyal adalet sağlanmalı, emekçi kitleler korunmalıdır"*⁷³.

Boran, Türkiye'nin durumunu ele aldığı satırlarında ülkenin içine düştüğü "fasit daire"den bahsetmektedir. "*Fasit daire, düşük milli gelirle bu gelirin israf olunması, en verimli şekilde kullanılmaması arasındadır. Bu fasit dairenin kırılması gerekir*"⁷⁴. Tıpkı Aybar gibi siyasi düzenin değişmesi gerektiğini savunan Boran, fasit dairenin az gelişmişliğin kaçınılmaz bir sonucu değil, mevcut ekonomik-politik düzenin yarattığı bir durum olduğunu ifade ederek çok önemli bir saptama yapmaktadır. Boran'a göre bu durumun sorumluları ticaret burjuvazisi, büyük toprak ağaları, yabancı sermaye ile işbirlikçi kapkaççı sanayiciler sınıfı, tefeciler, büyük müteahhitlerdir⁷⁵. Fasit daireyi kıracak kalkınma yöntemini açıklayan Boran, "Türkiye'ye özgü kalkınma yöntemi" olarak nitelediği bu yöntemi şöyle açıklamaktadır: "*...büyük temel sanayi ve kamu hizmetleri yatırımlarının devlet tarafından yapıldığı, devlet sektörünün kendi sınırları içinde sosyalist*

⁷¹ Age., s.12.

⁷² Gökhan Atılğan, "Behice Boran", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007(b), s.444.

⁷³ Behice Boran, **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1970, s.239.

⁷⁴ Age., s.240.

⁷⁵ Age., s.240.

üretim ilişkileri sistemine çok yakın bir nitelik taşıdığı ve özel sektör dahil, milli ekonominin ve sosyal hizmetlerin bütünüünün uzun vadeli kalkınma amaçlarını göz önünde tutan, somut verilere ve bilimsel doğrulara dayanan bağlayıcı bir plan içine alındığı bir yöntemdir”⁷⁶. Mehmet Ali Aybar’ın yukarıda değinilen 25 Eylül 1965 tarihli radyo konuşmasında da görüldüğü üzere “planlı ekonomi” Boran tarafından da benimsenmiş bir esastır. Dolayısıyla TİP’in benimsediği “kapitalist olmayan kalkınma yolu”nun bir yöntemi olarak öne çıkmaktadır.

⁷⁶ Age., s.241.

SONUÇ

1960'lar, Türk siyasal hayatında fikir hareketlerinin çok canlı olduğu yıllar olarak belleklerde yer edinmiştir. Otoriterleşen DP iktidarının ardından, özgürlük ve demokrasi talepleri ile toplumsal hareketlenmenin yoğun olduğu yıllardır altmışlar. Bu dönem aynı zamanda Türk sol/sosyalist düşüncesi ve hareketinin altın yılları ya da uyanışı gibi sıfatlarla tanımlanır. Altmışlar solu denilince temelde üç akım ekseninde sol/sosyalist düşüncenin geliştiği söylenebilir: Yön Hareketi, Milli Demokratik Devrim Hareketi ve Türkiye İşçi Partisi. Bu üç akım Türkiye'nin modernleşme sürecini tamamlayabilmesi adına geliştirdikleri tezler ve ürettikleri fikirlerle Türk düşün ve siyasal hayatına önemli katkıda bulunmuşlardır.

Altmışlarda Türk solunun tartışma konularının başında sosyalizmin yanında demokrasi, bağımsızlık, kalkınma ve az gelişmişlik konuları gelmektedir. Bu doğrultuda Türkiye'nin tamamlanamamış modernleşme sürecini başta kalkınma ve az gelişmişlik konularında yaptıkları çözümlerle kamuoyu gündeminde tutan adı geçen üç akım, sol/sosyalist literatüre önemli katkıda bulunmuştur. İzlenecek strateji ister Yön ve MDD'de olduğu gibi milli demokratik devrimden sosyalizme geçişi ifade eden iki aşamalı devrim olsun, isterse TİP'in savunduğu doğrudan sosyalist devrim olsun 1960'lar solunun temel sorunsalının başında Türkiye'nin az gelişmişlik ve kalkınma sorunu gelmektedir.

Yön Hareketi, Doğan Avcıoğlu'nun önderliğinde Türkiye'nin az gelişmişlik sorununu “milli devrimci kalkınma yolu” da denilen “devletçi kalkınma yolu” ile aşmanın mümkün olduğunu savunmuştur. Bunun için radikal bir toprak reformu ve çeşitli sektörlerde millileştirme gerektiğini öne süren Yön'cüler, ekonomik bağımsızlığın gerçekleştirilebilmesinin, sosyal yapı değişikliği anlamında bir siyasi değişiklikle mümkün olacağını iddia etmektedir. Kamu sektörüne dayanan planlı sanayileşme ülkenin kalkınmasını gerçekleştirmek ve ekonomik bağımsızlığını sağlam temellere oturtmak amacını gütmektedir ve Yön Hareketinde plan kalkınmanın vazgeçilmez aracıdır.

Yön'de kalkınma sorunu çok önemli ve başat bir tartışma konusuyken MDD'nin analiz ve söylemlerinde konunun merkezi bir yeri yoktur. MDD'ciler için “emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal ağa” üçlü koalisyonu Türkiye'nin geri kalmışlığının ve kalkınamamasının en önemli nedenidir. Dolayısıyla bu üçlü koalisyon “demokratik devrim” ile yok edildikten sonradır ki, sosyalist devrim temel şiarının atılması için ortam hazırlanmış olacaktır. MDD Türkiye'nin genel anlamda az gelişmişlikten

kaynaklanan sorunlarının çözümü olarak “demokratik devrim”in gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Türkiye’nin tam anlamıyla bağımsız olmadığını savunan MDD’ciler feodal unsurların tamamen tasfiye edilmesi ve emperyalizm-işbirlikçi sermaye-feodal ağa üçlü ittifakının bozulması gerektiğini öne sürmektedir. MDD’cilere göre ancak geniş yığınları içine alan gerçek bir milli kurtuluş hareketi emperyalizm ve onun yerli işbirlikçileri ile mücadele edebilecektir.

Öte yandan TİP’in Türkiye’de literatüre kazandırdığı “kapitalist olmayan kalkınma yolu” az gelişmiş ülkelerin izlemesi gereken kalkınma yolu olarak kabul edilmektedir. Kapitalist olmayan kalkınma yolu TİP tarafından emekten yana ve emekçilerin yürütümüne ve denetimine katıldığı ‘planlı bir devletçilik’ olarak tanımlanmıştır ki, Yön’cüler de planlı devletçilik üzerinde durmaktadır. TİP’in 1964 Parti Programında da “kapitalist olmayan kalkınma yolu” tanımlanırken “planlı bir devletçilik” kavramı kullanılmıştır. Hızlı kalkınmayı Türkiye’nin modernleşmesi yolunda hedef olarak koyan TİP, kalkınmanın halktan yana planlı bir devletçilikle yürütülebileceğini, bu sistemde kamu sektörünün esas olduğunu öne sürer. Kapitalist olmayan yolun esası yarı-feodal, feodal ya da sömürge ekonomisinden, kapitalizm dönemini atlayarak sosyalizme geçişin meydana geldiği memleketlerin ekonomik ve sosyal gelişme oluşumudur.

Son kertede kalkınmanın merkezine planlı ekonomi ve devletçiliği alan Türk solu, nihayetinde takip edilen strateji değişebilmekle birlikte sosyalizmi hedeflemiş, üretilen fikir ve stratejilerle altmışlar düşüncesini ve siyasal gündemini belirlemiştir.

KAYNAKÇA

Akdere İlhan, Karadeniz Zeynep, **Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi-1**, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 1996.

Alpan, Aytek Soner, "Modernleşme ve Türkiye Solu: Bir Muhasebe Denemesi", **Gelenek**, S 117, Kasım 2012. Erişim: <https://gelenek.org/modernlesme-ve-turkiye-solu-bir-muhasebe-denemesi/>, 2/6/2023.

Aren, Sadun, "Plan ve Kalkınma", **Yön**, C 1, S 3, 3 Ocak 1962.

Aren, Sadun, "Devletçilik ve Ötesi", **Yön**, C 1, S 6, 24 Ocak 1962.

Aren, Sadun, "Meselelerimizin Asıl Çözüm Yolu", **Sosyal Adalet**, S 9, 14 Mayıs 1963.

Atılğan, Gökhan, "Yön-Devrim Hareketi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007(a), 597-64.

Atılğan, Gökhan, "Behice Boran", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007(b), ss.436-472.

Avcıoğlu, Doğan, "Niçin Sosyalizm", **Yön**, C 1, S 7, 31 Ocak 1962.

Avcıoğlu, Doğan, "Kalkınma Programı", **Yön**, C 1, S 13, 14 Mart 1962.

Avcıoğlu, Doğan, "Kalkınma Programı: Devletçilik", **Yön**, C 1, S 26, 13 Haziran 1962.

Avcıoğlu, Doğan, "Kalkınmaya Götüren Yol", **Yön**, C 3, S 95, 22 Ocak 1965.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, C 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

Aybar, Mehmet Ali, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

Aybar, Mehmet Ali, **Türkiye İşçi Partisi Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Aydinoğlu, Ergun, **Türk Solu (Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1960-1971)**, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

Baraner, Reşat Fuat, "Anti-Emperyalist ve Anti-Feodal Mücadele Toplumumuzun Tüm Olarak Menfaatlerini Temsil Eder", **Türk Solu**, S 15, 27 Şubat 1968.

Belli, Mihri, "Devrimci Şiar Meselesi", **Türk Solu**, S 5, 15 Aralık 1967.

Belli, Mihri, **Yazılar (1965-1970)**, Sol Yayınları, Ankara, 1970.

Boran, Behice, **Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1970.

“Demokrasi Kurtuldu mu?”, **Sosyal Adalet**, S 4, 9 Nisan 1963.

Eisenstadt, S. N. (1964). “Modernization and Conditions of Sustained Growth”, **World Politics**. V. 16, N 4, pp. 576-594.

Erbaş, Hayriye, **Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki**, Palme Yayınevi, Ankara, 2018.

Erdost, Muzaffer, “Anti Emperyalist Mücadele”, **Türk Solu**, S 12, 6 Şubat 1968.

Erdost, Muzaffer, “Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm I”, **Türk Solu**, S 43, 10 Eylül 1968.

Erdost, Muzaffer, “Türkiye Sosyalizmi ve Sosyalizm III”, **Türk Solu**, S 45, 24 Eylül 1968.

Gencer, Tülay, **Bir Eylem ve Düşünce Adamı: Doğan Avcıoğlu**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2020.

Hilav, Selahattin, Naci Fethi, “Az Gelişmiş Ülkelerde Sosyalizme Giden Yol”, **Sosyal Adalet**, S 4, 9 Nisan 1963.

Hilav, Selahattin, Naci Fethi, “Az Gelişmiş Ülkelerde Sosyalizme Giden Yol”, **Sosyal Adalet**, S 5, 16 Nisan 1963.

Kaçmazoğlu, H. Bayram, **27 Mayıs’tan 12 Mart’a Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Karaoğlan, Uğur, “Kalkınma Kavramının Ortaya Çıkışı ve Gelişim Süreci”, **Toplum ve Ütopya**, 2021. Erişim: <http://www.toplumveutopya.com/kalkinma-kavraminin-ortaya-cikisi-ve-gelisim-sureci-ugur-karaoglan/>, 20/06/2023.

Kıvılcımlı, Hikmet, “Kapitalizm ile Prekapitalizmin Kaynaşması”, **Türk Solu**, S 15, 27 Şubat 1968.

Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Küçük, Yalçın, “Türkiye’de Planlama Kavramının Gelişimi Üzerine”, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1981 Özel Sayısı, ss. 79-116.

Mumcu, Uğur, **Aybar ile Söyleşi**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.

Özdemir, Hikmet, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Sertel, Yıldız, **Türkiye’de İlerici Akımlar ve Kalkınma Davamız**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

Sürer Emre, Göktürk Gökhan, “Yön’ünü Arayan Sol: Kalkınmada Eklektik Deneyimleme”, **Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 11, C 18, S 40, Ağustos 2021, ss. 2896-2923.

Şener, Mustafa, “Türkiye İşçi Partisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, C 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.356-417.

Şener, Mustafa, **Türkiye Solunda Üç Tarz-ı Siyaset**, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.

Şener, Mustafa, “Yön ve Milli Demokratik Devrim Hareketi”, **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.359-396.

“TİP Genel Başkanı Aybar’ın Seçimlerle İlgili Bildirisi”, **Sosyal Adalet**, S 18, Eylül 1965.

“TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar’ın Radyo Konuşması”, **Sosyal Adalet**, S 19, Ekim 1965.

Türk Solu, C 1, S 1.

Türkiye İşçi Partisi Programı-1964, Erişim:

<https://www.tustav.org/yayinlar/kutuphane/TIP-kutuphanesi/tip-1964-program.pdf>, 28/07/2023.

Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1965.

Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, Çınar Matbaası, İstanbul, 1969.

Ünsal, Artun, **Türkiye İşçi Partisi (1961-1971)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Varel, Anıl, “Altmışlı Yıllar Türkiye’inde Sınıf ve Siyaset: Meşruyet Savaşımı, Siyasal Yükselişi ve İç Bölünmeleriyle TİP”, **Türkiye’nin 1960’lı Yılları**, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.397-433.

Yön Bildirisi, **Yön**, C 1, S 1, TÜSTAV, Erişim:

<https://filedn.eu/lpwTKmJuSKCLNjzDCWvh2dm/yon/Y%C3%B6n%20Der gisi%20-%20C-1%20-%20Sayi%20-%20001.pdf>, 12/7/2021.